

Maailmansotien välisen ajan kansakoulunopettajat ja heihin kohdistetut odotukset *Niskavuoren naiset* -näytelmän kuvastimessa

Niskavuorella Hämeen sydämessä vietettiin vanhanemännän nimipäiviä. Elokuksille Loviisan päiville oli kutsuttu koko pitäjän kerma: suurimpien talojen isännät ja emännät, tohtori, apteekkari ja itseoikeutettuna pappilan väki. Rovasti ja ruustinna eivät kuitenkaan olleet tämänkertaisten kutsujen odotetuimmat vieraat. Suurin mielenkiinto kohdistui kylän uuteen kansakoulunopettajattareen, neiti Ilona Ahlgreniin, jonka valinta oli sähköistänyt koko pitäjän. Kaikki halusivat nähdä neidin, jonka valintaan koulun johtokunta oli päätynt.¹

1930-luvun alkupuolella kirjoitettu ja omasta ajastaan kertova *Niskavuoren naiset*² on laatijansa Hella Wuolijoen ehkä kuuluisin näytelmä ja se on jäänyt monille kotimaisen elokuvan ja teatterin katselijoilta mieleen hämäläisen maalaiselämän ja mentaliteetin kuvaajana. Vaikka näytelmä on fiktiivinen, siinä näkyy hyvin aikakauden koulukeskustelulle ominaiset piirteet. Näytelmän juoni on rakennettu kahden keskeisen paikan, suuren maalaistalon ja kansakoulun välille. Tätä voi pitää varsin wuolijokelaisena ratkaisuna, mutta samalla se soveltuu laajemminkin suomalaiseen kysymyksenasetteluun maailmansotien välisenä aikana. Kysymykset omistamisesta ja opettamisesta olivat

oleellisia koko maan kannalta. Avain siihen, mitä suomalaisella maaseudulla tapahtui, oli maalaistalon isännän takin taskussa – tai Wuolijoen tapauksessa pikemminkin emännän esiliinan taskussa ja opettajan piirongin laatikossa.

Tarkastelen tässä kirjoituksessa Suomessa itsenäisyyden alkuaikoina käytyä keskustelua kansakoulusta ja etenkin sen opettajista. Keskustelua leimasi ainakin kolme tekijää. Ensinnäkin koko suomalaisen yhteiskunnan yllä oli alkuvuodesta vuonna 1918 käydyin sodan varjo. Toinen merkittävä tekijä oli se, että eduskunnassa säädettiin itsenäisyyden alkuvuosina merkittävät koululait: oppivelvollisuuslaki ja laki kansakoulutoimen järjestysmuodon perusteista. Kolmas syy oli se, että koko suomalainen yhteiskunta etsi suuntaansa ja

1 Wuolijoki 1995, 157–161.

2 Käytän lähdetekstinä vuonna 1995 julkaistua *Niskavuoren tarina* -kirjaa, johon on koottu Hella Wuolijoen Juhani Tervapää -salanimellä kirjoittamat viisi *Niskavuori*-näytelmää: *Niskavuoren naiset*, *Niskavuoren leipä*, *Niskavuoren nuori emäntä*, *Niskavuoren Heta* ja *Entäs nyt, Niskavuori?* *Niskavuoren naiset* on kirjoitettu vuonna 1933, mutta julkaistu vasta 1936. Wuolijoki 1995; Ammond 1980, 15.

koulujen merkitys oli sekä sivistyksen että maan vaurastumisen kannalta oleellinen.

Oli selvää, että opettajat olivat koulun saaman suunnan ja niissä tehtävän työn hoitamisen kannalta avainasemassa. Seminaarien opiskelijavalinnoissa hakijat joutuivat monimuotoisen arvioinnin kohteeksi. Seminaariin pyrittäessä kokelaiden terveys, ruumiinrakenne, tiedot, taidot ja soveltuvuus arvioitiin ja kokelaiden oli toimitettava myös mainetodistus. Seminaariaikana käytöksen kontrolli jatkui. Vuoden 1922 Seminaarikomitean mietinnössä todettiin, että ”tulevan opettajan täytyy tottua noudattamaan niitä sääntöjä, mitä yleinen siveellisyys, hyvä tapa, opetuksen suotuisa käyttäminen ja toveruus vaativat. Joka ei itse ole harjaantunut tottelemaan, hän ei pysty vastaisia oppilaitaan järjestyksessä pitämään.”³

Opettajiksi opiskelevien tietojen, taitojen ja käytöksen ohella myös opettajien yhteiskunnallinen tausta kiinnosti. Toiveet sen suhteen olivat osin ristiriitaisia. Etenkin kansakoulun alkuaikoina opettajakuntaan toivottiin säätyläistäustaisia naisia, mutta toisaalta pidettiin oleellisena, että opettajat olisivat mahdollisimman lähellä kansaa. Siis ei liian kaupunkilaisia, ei liian rikkaita eikä liian herroja. Maailmansodan välisen ajan mies- ja naisopettajien kotitausta poikkesi melko huomattavasti. Samaan aikaan, kun miesopettajille opettajuuteen kohdistunut ammatinvalinta merkitsi usein kohoamista lapsuuden kodin sosiaalisesta asemasta, kansakoulunopettajiksi päätyneet naiset olivat usein työssään isänsä ammattia alemmalla yhteiskunnan portaalla. Niskavuoren opettajatar Ilona Ahlgren, luonnontieteiden professorin tytär, on kirjallisuuden esimerkki naisopettajasta, jonka yhteiskunnallinen asema oli selvästi isän saavuttamaa statusta alempana. Wuolijoki on osannut sanoittaa Ilonan aseman hyvin. Vaikkei kansakoulunopettajana toimiminen ollut yhteiskunnan korkeimpia asemia, Ilonan kommentissa käy kuitenkin ilmi ilo itsenäisyydestä, vapaudesta ja omasta työstä. Kansakoulunopettajaksi päätyminen merkitsi monelle naiselle alenevaa säätykiertoa, mutta opettajuus oli kuitenkin yksi nuoren naisen harvoista väylistä itsenäiseen työhön. Hella Wuolijoki on piirtänyt Ilonasta muutenkin uuden ajan naisen, joka kulki kylänraittia opettajattarelle turhan moderneissa vaatteissa.⁴

Koulun kannalta opettajanvalintakysymys oli oleellinen. Kansakoululaissa säädettiin, että johtokunnan oli valittava kansakoulunopettajan virkaan ”säädetty kelpoisuusehdot täyttävistä se, joka soveliaimaksi ja taitavimmaksi katsotaan”.⁵ Monella tapaa modernin Ilonan valintaan päätyneet johtokunnan miehet joutuivatkin nimipäivillä vastaamaan rouvasväen kysymyksiin siitä, miksi tehtävään oli valittu juuri Ilona eikä neiti Arvonen, jota luonnehdittiin epiteeteillä ”vanhurskas” ja ”miellyttävä”. Selitykset löytyivät kahtaalta: rovasti oli katsonut velvollisuudekseen äänestää osakuntatoverinsa tytärtä ja muilla herroilla oli taas niin sanotusti ”omat syynsä”. Rovasti ei voinut muuta kuin lohduttaa paikalla olleita, että ”maailmallisen ulkokuoren alle voi peittyä tunnollinen valistustyöntekijä”.⁶

Opettajien taustan ja valintaperusteiden ohella myös opetuksen sisältö sai koulukeskustelussa korostetun roolin. Poliittisten puolueiden asennoituminen oppivelvollisuuslain säätämiseen oli pääosin myönteinen. Sen sijaan opetuksen sisällöstä ei vallinnut yksimielisyyttä. Erimielisyys kohdistui lähinnä tunnustukselliseen uskonnonopetukseen, jota puoluepoliittinen vasemmisto ei pitänyt oppivelvollisuuskouluun sopivana. Oikeistossa asia nähtiin toisin. Oikeiston keskuudessa pidettiin oleellisena sitä, että koulujen arvopohja oli ankkuroitu kristilliseen perinteeseen. Tämä vaikutti myös opettajiksi opiskeleviin, sillä maailmansotien välisenä aikana erityisesti naisopettajissa oli paljon uskonnollisesti aktiivisia. Uskonnon rinnalla korostuivat ahkeruuden ja säästäväisyyden ihanteet.⁷

Tehdessäni kansakoulun uskonnonopetuksen asemaa vuosina 1918–1923 tarkastelevaa väitöskirjaani huomasin, että sisällissodalla oli suuri merkitys itsenäisyyden alkuvuosina käytyyn keskusteluun koulusta, arvokasvatuksesta ja yhteiskunnallisen kehityksen toivotusta suunnasta. Vaikkei koulukysymys ollut sodan syiden ytimessä, sivusi sota myös suomalaista koululaitosta. Myös koulusta ja opettajista taisteltiin ja sotatapahtumilla oli suuri vaikutus koulunkäyntiin talvella 1918. Etelä-Suomessa monien koulujen toiminta keskeytyi ja johtokuntia vaihdettiin. Esimerkiksi hauholainen Alvettulan kansakoulu, jonka Valentin Vaala kuvasi vuonna 1938 *Niskavuoren naiset* -elokuvassaan Ilonan kouluksi,

oli sotatapahtumien ympäröimänä suljettu ja varattu punaisten sairaalaksi. Kouluneuvoston erityisenä kiinnostuksen kohteena oli kansakoululaitos, koska kansakoulu kohtasi laajat kansankerrokset. Sodan aikana Kansanvaltuuskunnan valistusasiain osasto ja Kouluneuvosto lähettivät kouluille, niiden johtokunnille, opettajille, oppilaille ja vanhemmille kiertokirjeitä, joissa puolustettiin köyhän kansanosan oikeutta koulutukseen ja ohjeistettiin koulujen toimintaa ja kaavailtiin tulevaa. Kirjeissä kansakoulunopettajat otettiin erityisellä tavalla huomioon ja esimerkiksi opettajien palkkaustoiveille annettiin voimakas tuki.⁸

Kysymys kansakoulunopettajien asemasta ja samalla myös palkkauksesta olikin hirttänyt jo koko 1900-luvun alun. Ammattikuntaa pidettiin työväestöä sivistyneempänä, mutta huonon palkan perusteeksi esitettiin toisinaan sitä, että se muodosti opettajille sopivan siteen tavalliseen kouluja käymättömään kansaan. Korkean palkan nimittämisen pelättiin vieroittavan opettajan tavallisesta kansasta. Erityisesti naisopettajien palkkaus oli varsin heikko. Miesten parempaa palkkausta perusteltiin muun muassa sillä, että miehet oli kasvatettu tarvitsemaan apua talousaskareissa, joista nainen selvisi itse. Juuri opettajien palkkauskysymys oli yksi seikka, jossa opettajan yhteiskunnallisen aseman määrittelemättömyys kävi ilmi.⁹ Kansakoulunopettaja Kaarlo Isomäen kirjassa vuodelta 1920 todetaan sarkastisesti ammattikunnan asemasta:

Niin, kansakoulunopettajathan ovat herroja. Porvareita työmiesten palkoilla. Sitä väkeä ei luokkatietoisuus vai-
vaa. Ovatpa tyytyväisiä, kun saavat roikkua porvareitten liepeillä, vaikkakin porvarit huolivat kansakoulunopettajia sakkuihin vain juoksupojikseen. Ja sosialistien, työmiesten joukkoon he ovat liiaksi herroja mielestään. On se hauskaa herrasköyhälistöä, sekarotua!¹⁰

Rauman opettajaseminaarin kirjasessa opiskelijoille puolestaan painotettiin: ”Joka seminaarin avulla pyrkii veltolla työllä helposti ansaittuun leipään ja herras-asemaan, on seminaariin tullessaan ehdottomasti erehtynyt.”¹¹ Ihanne oli siis ahkera, nöyrä ja riittävän sivistynyt opettaja.

Kansanvaltuuskunnan tuenosoituksista huolimatta ylivoimainen enemmistö opettajakunnasta

torjui sen lähestymisyhteyden. Nuorsuomalainen puolue oli itsenäisyyden alkuaikoina saanut suurta suosiota kansakoulunopettajien keskuudessa, eikä opettajakunnassa ollut laajamittaista halua liittyä punaisiin. Valtaosa opettajakunnasta jättäytyi sodan ulkopuolelle tai liittyi selvästi valkoisiin. Kaupunkilaisopettajat olivat miltei yksimielisesti mukana punaisten toimia vastustaneessa virkamieslakossa. Paikoitellen kansakoulunopettajilla oli jopa maine valkoisten merkittävimpinä tukipilareina papiston ohella. Sodan jälkeen porvarillisissa opettajien lehdistä esiintyi käsitys, että opettajien merkitys sodan lopputuloksen kannalta olisi ollut ratkaiseva. Yhtenä syynä siihen, että opettajakunta torjui niin selvästi punaisten toimet, on pidetty Kouluneuvoston uskontoa vierovaa asennetta.¹²

Voittaneiden intresseissä oli sodan jälkeen, että kansakoulunopettajat pysyisivät valkoisen Suomen tukena. Ainakin osin tavoite toteutui. Sotien välisenä aikana seminaarien opiskelijoissa ja kansakoulunopettajissa oli paljon suojeluskuntalaisia ja Lotta Svärd -liikkeeseen kuuluneita. Sisällissodan jälkeen eduskunnan käsitellessä koululakeja sosialistien huoli olikin, millaisen kohtelun koulussa saisi lapsi, jonka kotona ei jaettu opettajan poliittista kantaa.¹³

Vaikka opettajan yhteiskunnallinen asema ei ollut täysin selvä, erityisesti maaseudulla opettajat toi-

-
- 3 Komiteamietintö 1922:3, 56–57, 115; Rantala 2011, 273–275.
 - 4 Wuolijoki 1995, 160, 168, 182–183; Ammond 1980, 131; Rinne 1989, 70, 83; Rantala 2011, 268; Antikainen 2012, 15. Naisten pukeutumisesta Turunen 2011.
 - 5 AsK 137/1923.
 - 6 Wuolijoki 1995, 160–161; Ammond 1980, 131.
 - 7 Rinne 1989, Liite 26; Isotalo 2012, 90–108.
 - 8 Kuusinen & Pärssinen 1918; Pärssinen & Laine 1918a; 1918b; 1918c; 1918d; 1918e; 1918f; Pärssinen & Penttinen & Salmi 1918a; 1918b; Syrjä 1979; Rinta-Tassi 1986, 199–200; Rantala 2002, 15, 37–39; Lustre-Pere [2010]; Isotalo 2012.
 - 9 Rinne 1973, 141–142; Rantala 2011, 284, 298–299.
 - 10 Isomäki 1920, 19.
 - 11 Rinne 1989, Liite 29.
 - 12 Piilonen 1982, 190–191, 194–199; Rantala 2002, 15–17, 22, 24; Rantala 2011, 284–287.

votettiin tervetulleiksi pitäjän pieneen sivistyneistöön, kuten kävi myös näytelmän Ilonalle. Kuvaus nimipäiväkutsuilta on toki Wuolijoen karrikoima, mutta samalla sitä voi pitää osuvana kuvauksena aikakauden sivistyneistön opettajaan kohdistamista odotuksista. Samaan aikaan, kun nuorelle opettajattarelle tarjottiin henkevää seurustelua erityisesti pitäjän rouvasväen kanssa, myös suuret odotukset tehtiin selviksi. Opettajan odotettiin olevan esikuvana paitsi oppilaille myös koko pitäjän väelle. Esikuvallisuuteen liittyi myös erityinen aktiivisuuden odotus. Ilonan odotettiin sitoutuvan paikkakunnan elämään kuten edeltäjänsä. Nimipäiville kokoonnutunut seurue ryhtyi kasaamaan odotuksia nuoren opettajattaren harteille. Martta-yhdistys tarvitsi sihteeriä ja lastensuojelulautakuntaan ja Lotta Svärd -liikkeen paikalliseen johtokuntaan kaivattiin topakkaa jäsentä. Kun tähän vielä vanhaemäntä kiirehti lisäämään Kokoomuksen naisten työtoimikunnan, rovasti pyhäkouluseuran, ruustinna pappilan ompeluseuran, Marttilan emäntä lukkarin lauluköörin ja Martta-rouva maalaisten näytelmäseuran, oli selvää, minkälaista työnäkyä ja aatepohjaa uudelta kansakoulunopettajalta odotettiin. Opettajan työsarka ei rajoittunut vain lasten kanssa työskentelyyn, vaan koko pitäjä odotti opettajaa ja hänen panostaan.¹⁴

Rovastin sanat Ilonalle kuvasivat hyvin aikakauden oikeistolaisen koulu- ja yhteiskuntanäkemyksen: ”Kyllä opettajalla on maaseudulla velvollisuus vaikuttaa mahdollisimman monella alalla suojatakseen yhteiskuntajärjestystämme.” Kansakoulunopettajan tehtävä vertautui siis rovastin arvioissa ainakin osittain maanpuolustukseen. Koulun oli omalta osaltaan pyrittävä varmistamaan, että yhteiskunnassa pysyi vakaus ja järjestys. Myös uskonnon merkitystä arvioidessaan rovasti ja Niskavuoren vanhaemäntä jakoivat aikakauden kokoomuslaisen ajattelun. He katsoivat, että katekismuksen hengen määrätietoisempi istuttaminen kansaan olisi ollut keino välttää sisällissota, hädät ja puutteen. Vuosisadan taitteen Suomalaisen puolueen talonpoikaisjohtajaan vedoten vanhaemäntä totesi: ”Meurman-vainaja sanoi aikoinaan meidän vaarille, että niin kauan kuin sitä katkismusta muistetaan, on kaikki hyvin Hämeessä.” Loviisa ei epä-

röinynt antaa nuorelle opettajattarelle koulukohtaista opetussuunnitelmaa: ”Niin opettakaa vaan sitä katkismusta! Muusta ei teidän koulussanne ole väliä.”¹⁵

Opettajiin kohdistetut laajamittaiset odotukset paikallisyhteisöissä eivät aina täyttyneet. Toisinaan – joskin ammattiryhmän suurehkon koon huomioon ottaen yllättävän harvoin – johtokunnat ja kansakouluntarkastajat joutuivat ottamaan yhteyttä kouluhallitukseen opettajiin liittyvissä kurinpidollisissa toimissa. Syitä olivat muun muassa juoppous, kavallukset, väärennökset ja epäsiiveellisenä pidetty käytös.¹⁶ Myöskään Ilona ei ollut vastaus paikkakunnan kaikkiin odotuksiin: hän ei ollut liittynyt lottiin, lastensuojeluliittoon eikä kirkkokuoroon. Pahin ongelma oli kuitenkin suhde johtokunnan jäsenen Aarne Niskavuoreen. Näytelmä päättyi sen alun tavoin Niskavuoren rusthollin saliin, jossa nuori opettajatar on johtokunnan edessä syytettynä ”epäsiiveellisestä käytöksestä”. Ilona on syytettynä nimenomaan siksi, että hän on opettaja.¹⁷ Käsittelyn ytimessä on kysymys, onko se, mitä opettaja tekee, yksityisasia. Kysymys ei ollut vähäpätöinen, olihan kyseessä mallikansalainen, jonka tehtävänä oli valvoa yhteisen edun ja yksilön oikeuksien toteutumista. Ja työnä kasvattaa maaseudun tärkeintä tuotetta: maaseudun tyttöä ja maaseudun poikaa suomalaisen yhteiskunnan luotettaviksi kansalaisiksi.

LÄHTEET

ASK

1923 *Suomen Asetuskokoelma N:o 137. Laki kansakoulutoimen järjestysmuodon perusteista*. Helsinki: Valtioneuvoston kirjapaino.

ISOMÄKI, KAARLO

1920 *Henkipattona: Kärsittyä elämää vapaussotamme päivistä*. Helsinki: Edistysseurojen Kustannus-Osakeyhtiö.

13 Rantala 2011, 287; Isotalo 2012, 224–225.

14 Wuolijoki 1995, 163–164; Ammond 1980, 131; Rinne 1989, 77–78; Rantala 2011, 280–281, 287.

15 Wuolijoki 1995, 164–165; Isotalo 2012.

16 Rantala 2011, 279–283.

17 Wuolijoki 1995, 181, 210–226; Ammond 1980, 131, 133.

KOMITEAMIETINTÖ 1922:3

1922 *Seminaarikomitean mietintö v. 1922*. Helsinki: Valtioneuvoston kirjapaino.

KUUSINEN, O. W. & PÄRSSINEN, HILJA

1918 *Koulujen opettajille, oppilaille ja lasten vanhemmille: Koulujen vapautuksesta*. Suomen Kansanvaltuuskunnan Valistusasiain osasto Helsingissä, 3 p. helmikuuta 1918 N:o 1.

PÄRSSINEN, J. & LAINE, Y. K.

1918a *Kaikille kouluille, opettajille ja johtokunnille*. Suomen Kouluneuvosto Helsingissä, 10 p. helmikuuta 1918. N:o 1.

1918b *Opettajille ja koulunuorisolle: Partioliike ja koulu*. Suomen Kouluneuvosto Helsingissä, 12 p. helmikuuta 1918. N:o 2.

1918c *Kiertokirje kaikille maalaiskansakoulujen opettajille ja johtokunnille*. Suomen Kouluneuvosto Helsingissä, 14 p. helmikuuta 1918. N:o 3.

1918d *Kiertokirje kaikille kansakouluille*. Suomen Kouluneuvosto Helsingissä, 14 p. helmikuuta 1918. N:o 4.

1918e *Kansakoulujen opettajille*. 16 p. helmikuuta 1918. Suomen Kouluneuvosto Helsingissä, 16 p. helmikuuta 1918 N:o 5.

1918f *Kansakoulujen johtokunnille*. Suomen Kouluneuvosto Helsingissä, 19 p. helmikuuta. 1918. N:o 6.

PÄRSSINEN, J. & PENTTINEN, RIKU & SALMI, HULDA

1918a *Kansakoulun opettajille ja johtokunnille*. Suomen Kouluneuvosto Helsingissä, 6 p:nä maaliskuuta 1918. N:o 7.

1918b *Kansakoulujen johtokunnille ja opettajille*. Suomen Kouluneuvosto Helsingissä, 6 p:nä maaliskuuta 1918. N:o 8.

WUOLIJOKI, HELLA

1995 ”Niskavuoren naiset: Kolminäytöksinen näytelmä”. *Niskavuoren tarina*. Helsinki: Otava.

KIRJALLISUUS

AMMONDT, JUKKA

1980 *Niskavuoren talosta Juurakon torppaan: Hella Wuolijoen maaseutunäytelmien aatetausta*. Jyväskylä studies in the arts 14. Diss. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

ANTIKAINEN, MARJO-RIITTA

2012 *Velvollisuuden kutsu: Fanni Luukkonen johtajana*. Helsinki: Otava.

ISOTALO, LEENA

2012 *Yhteinen hyvä ja yksilön oikeus: Kansakoulun uskon-*

nonopetus Kansallisen Kokoomuspuolueen politiikassa 1918–1923. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 222. Diss. Helsinki.

LUSTRE-PERE, LENI

[2010] ”Hauholta löytyivät ensimmäisen Niskavuoren naiset -elokuvan monet miljööt”. *Hauhon Niskavuori Näytämö ilolla esittää elokuvaa suurempaa kesäteatteria. Pentti Järvisen Johan nyt Niskavuori!* [Näytelmän käsiohjelma].

PIILONEN, JUHANI

1982 *Vallankumous kunnallishallinnossa: Punaisen Suomen historia*. Helsinki: Opetusministeriö.

RANTALA, JUKKA

2002 *Kansakoulunopettajat ja kapina: Vuoden 1918 punaisuussytökset ja opettajan asema paikallisyhteisössä*. Historiallisia tutkimuksia 214. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

2011 ”Kansakoulunopettajat”. *Valistus ja koulunpenkki: Kasvatus ja koulutus Suomessa 1860-luvulta 1960-luvulle*. Toim. Anja Heikkinen ja Pirkko Leino-Kaukainen. Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimituksia 1266:2. Helsinki, s. 266–299.

RINNE, MATTI

1973 *Suomen Opettajain Liitto 1893–1973*. Helsinki: Suomen Opettajain Liitto.

RINNE, RISTO

1989 *Mistä opettajat tulevat? Suomalaisen kansanopettajiston yhteiskunnallinen tausta sekä kulttuurinen ja sosiaalinen pääoma 1800-luvun puolivälistä 1980-luvun lopulle*. Turun yliopiston kasvatustieteiden tiedekunnan julkaisusarja A:135. Turku: Turun yliopisto.

RINTA-TASSI, OSMO

1986 *Kansanvaltuuskunta punaisen Suomen hallituksena: Punaisen Suomen historia*. Diss. Jyväskylä. Helsinki: Opetusministeriö.

SYRJÄ, URPO

1979 *Hauhon kansakoulu 1871–1976*. Hauho: Hauhon kunta.

TURUNEN, ARJA

2011 ”Hame, housut, hamehousut! Vai mikä on tulevaisuutemme?”. *Naisten päällyshousujen käyttöä koskevat pukeutumisohteet ja niissä rakentuvat naiseuden ihanteet suomalaisissa naistenlehdissä 1889–1945*. Kansatieteellinen Arkisto 53. Diss. Jyväskylä. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys.